

DOMOKOS MÁTYÁS

Életreceptek levelekben

Németh László levelezésének első része, amelynek anyagát az író leánya, dr. Lakatos Istvánné dr. Németh Ágnes gyűjtötte össze, jegyzeteit pedig Grezsa Ferenc készítette, s az 1914 és 1948 közt kelt leveleket tartalmazta, hat esztendővel ezelőtt, az Életmű-sorozat utolsó darabjaként, az akkor már végnapjait élő Szépirodalmi Könyvkiadó gondozásában, 1993-ban látott napvilágot. Folytatására, különböző okok miatt, csak a közeljövőben kerül sor, s a késedelem okai közül elsősorban azt kell említenem, ami miatt a kiadvány alcímét: „összegyűjtött levelek” pontosabb volna „összegyűjtött” levelekre” módosítani, ha ugyan ilyen megjelölést elfogadna a könyvészet nomenklatúrája. Ez a hatalmas anyag ugyanis korántsem „összes”, távolról sem teljes. A több mint háromezer levél mellől feltehetőleg nagy számban éppen Németh László levelei hiányoznak, amelyeket 1949 és 1975 között küldhetett válaszul a hozzáforduló jó félezer levélírónak. A Németh László-levelek címzettjeinek tetemes részét az ún. ismeretlen olvasókat az idők múltán ma már lehetetlen fölkeresni, pedig egészen bizonyos, hogy nagyszámú levél lappang ez idő szerint az országban és a nagyvilágban. Ennek a sajtó alatt lévő gyűjteménynek, amely korrektúrában várja, hogy törzsanyaga és jegyzetei mellé elkészüljenek a különböző tárgy- és névmutatók, amelyek nélkül ez az irdatlan anyag kezelhetetlen volna, egyik nagy tanulsága, hogy ez a zaklatott életű, beteg, megfáradt és munkákkal agyonhajszott szellem lelkiismeretesen válaszolt a hozzá intézett levelekre; köztük azokra is, amelyek inkább pszichiátriai stúdium tárgyát képezhetik. Lelkiismereti kérdésnek érezhette, hogy ne zárkózzon el a bizalommal hozzáforduló lelkek elől a gőgös nagyság elefántcsonttornyába.

A sajtó alatt lévő anyagot hat esztendeig tartó, fáradhatatlan és olykor csüggesztő, de szívósan lelkiismeretes munkával Németh Ágnes varázsolta össze, amelyről rajta kívül e pillanatban csak nekem van teljes áttekintésem, de a kiadói munkálatok jellege következtében e beszámoló készítésekor még én sem férhettem hozzá technikai okokból a teljes anyaghoz, ezért jegyzeteimre és emlékezetemre támaszkodva jellemezhetem csupán vázlatosan néhány karakterszálát ennek a páratlanul gazdag és páratlanul terjedelmes gyűjteménynek.

Jelentős életműveknek a *méret*, a terjedelem is érdekes és írója természetéről árulkodó tulajdonsága. Mallarmé teljes költői életművének néhány száz sornyi összterjedelme, vagy hogy magyar példánál maradjak: Komjáthy Jenő vagy Pilinszky János igencsak karcsú költői életműve éppúgy kifejez valami lényegeset a teremtő szellem ihletének működéséről, mint az a díszes kötésű százötven kötet, amely Jókai Mór írói világát zárja magába. Kiszámítottam, mint évtizedek óta könyvkiadói szerkesztőnek van ebben jártasságom, hogy Németh László alig félévszázad alatt létrejött írói életművének összterjedelme kb. 975 szerzői ív. (355 ívnyi próza, 170 ív dráma, 450 ív esszé.) Hogy ezt a mennyiséget érzékelhetőbbé tegyem; ennyi szövegből kitellenék legalább nyolcvan *Fekete gyémántok* vagy majd ugyanennyi *Úri muri*. S ez a méretarány tükröződik a levelezésben is, amely legalább további 290 ív. Ez mindösszesen egyezer szerzői ív, negyvenmillió betű.

Ha majd a szóban forgó kiadvány is megjelenik, újólág bebizonyosodhat, hogy *A minőség forradalma* írójának levelezését indokoltan tekintjük az életmű szerves részének: „A Németh-levél nem csupán a személyes érintkezés foglalatja – állapította meg a Tiszatáj hasábjain korábban már megjelent Illyés Gyula – Németh László-levelezés elé írt bevezetőjében az író monográfiusa, Grezsa Ferenc –, annál sokkal több: sorskép is egyúttal. Az író dokumentumprózájának épp oly jelentős és szuverén műfaja, akár a napló vagy az önéletírás. Nemcsak önábrázoló igénye okán, hanem a megformálás választékosságával és a metaforás stílus eredetiségével is.” Kiadásra kerülő leveleinek változatlanul ez a sorskép a vízjele, s hitelesítője a kiadvány címének is: valóban Németh László élete, amelyhez Németh Lászlónál mindig hozzátartozik a megélt gondolat nem halványuló izzása is – szinte hétről hétre követhető nyomon ebből a több száz szerzős monumentális levélregényfolyamból.

Ennek a több ezer levélből szőtt hatalmas virtuális regénynek, Dosztojevszkij szavával „a valóság fantasztikuma”; az 1949 és 1975 közötti magyar valóság – élet és történelem mögöttünk lévő magyar útjának a tragikomédiája – a sorvezetője, s a teljes anyag ismeretében felelősséggel merem állítani, hogy ez a gyűjtemény sok érdekessége mellett rendkívül becses mentalitástörténeti kútforrásként is forgatható, mert akarva-akaratlanul megjeleníti az ötvenes-hatvanas évek láthatatlan történelmét, a diktatúrával eltakart magyar világ gondolkodásmódjának és érzelmi életének mélyáramait. A kor tudományos eszközökkel rögzíthetetlen közérzetét és légkörét, de mondhatnám úgy is, hogy „levegő- és szagmintákat” konzervált a jövőendő korok érzékeny olvasói és kutatói számára.

E kútforrásértékű levélhalmaz roppant vázlatos ismertetését a levelekből föltároló személyes réteg jellemzésével kezdem. – „Az otthontalanság világossorssá vált”, állapította meg egyik tanulmányában a marxizmus-lukácsizmusból az egzisztencializmusba átigazolt „mérvadó értelmiség” új prófétája, Martin Heidegger. Ha a Németh László-leveleknek a keltezését nézzük, amelyek hol Vásárhelyről, hol Debrecenből, hol Pest-Buda és környéke különböző utcáiból, olykor Füredről és Szigligetről vagy Pécsről, majd Sajkódrol datálódnak, akkor bizonyos értelemben Németh László helyzetét is kifejezi ez a heideggeri mondás: a bujdosóvá lett/tett író állapotát, aki állandóan „keresi, de nem lelé honját a hazában”: az alkotáshoz szükséges és kíváncsú polgári nyugalmat, a teremtő szellem cellájának, certosájának az ábrándját. A levelek olvasójának e közben olyan benyomása támad, ami levélről levélre haladva, helységnévről helységnévre ugrálva meggyőződéssé szilárdul, hogy e levelek írójának, teremtő ihletének talán éppen erre az úzótságra és nemcsak lételméleti, de praktikus értelemben is megvalósult „kivetettségre” (Geworfenheit) volt titkon szüksége. A bánki sértődés mindennapi inzultusára, mert éppen ez sarkallta szüntelenül munkára – a bevérzéseikig – az agysejtjeit. Ebben aztán egyformán szerepet játszott a politika is, meg a Németh László regényekből és színdarabokból jólismert családi szindróma is, aminek a családi levelekben fel-felvillámzó feszültségkísülései mellett azonban megjelenik a hétköznapi élet gyakorlati tennivalói közt csetlő-botló albatrosz-író megejtő öniróniával ábrázolt képe is, s ami a legfontosabb: az a megbonthatatlanul erős kohézió, ami ezt a családot – „nagy családot” – összefűzte, s aminek a neve, mágnesegyszerűen – a *szeretet*.

Németh László személyes sorsának azonban országos kisugárzása volt, illetőleg az ország sorsán belül Németh László személyes sorsa, mint azé az íróé, aki életprogramjává tette a mindenkori magyar élet antinómiáinak az elemzését esszéiben és ábrázolását szépírói munkásságában akkor is nagyobb közfigyelemben részesült, amikor a mű-

fordítás gályapadjához láncolta az irodalompolitika. A minőség forradalmárát a kont-raszelekció diktatúrájának történelmi képviselőivel szükségszerűen sodorta permanens konfliktusokba írói éthosza, s az ő irodalompolitikai megítélésének az elgondolkod-tató kontinuitása is szépen kirajzolódik a levelezésből. A Révaival, Rákosival való találkozások, Kádárral, Kállaival, Mód Aladárral, Király Istvánnal vagy a Népszabad-ság irányító elvtársaival való levélváltásokban tükröződik ez a különös-groteszk fo-lyamatosság: érezhetően megmaradt a „fő ellenség” ideológiai státusában, amit az is jelez, hogy például a népi írókról hozott párthatározat is kizárólag Németh Lászlót ille-ti név szerint keményen bíráló éllel, miközben az idők során tagadhatatlanul „fi-nomult a kín” is, aminek látványos metaforája „a fehér asztal melletti vacsorázgatások” főlemlegetése a magánszorgalmú erkölcsbírók részéről, akik közt a jó emlékezetű kortárs egyébként Aczél György egykori sűgőit és titkos tanácsosait is felismerheti. Nekik külön is figyelmükbe szeretném ajánlani ezt a gyűjteményt, azt a levélrészletet például, amelyet 1958-ban, a Galilei-ügyek kapcsán írt valakinek általánosító érvény-nyel: „vadállatokkal szemben nem lehet a becsületünket elveszíteni; ha valaki kannibá-lok közül csak úgy szabadulhat meg, hogy valami hókuszpókuszokhoz jó képet vág – az nem megalkuvás...” Persze, a velejéig romlott zsoldosmentalitás a másik ember indítékait és szándékait csak a saját képére és hasonlatosságára tudja elképzelni, s az ösztönösen jóhiszemű Németh Lászlónak éppen ez fájt a legjobban. „Annak örülök, ha valaki szándékaim tisztaságát érzi. – Írta, akkor éppen Budapestről, 1949. december 27-én Pilinszky Jánosnak. – Ez fájt a legjobban: akármit csináltam, azt mindig valami aljas indokra vezették vissza.” No de, ennek is megvan a máig nyúló kontinuitása...

A levelezés másik metszete, a hazai és külhoni kiadókkal való levelezés főként az életmű befogadástörténetének és ezzel párhuzamosan a be-nem-fogadás eseményeinek a kutatóit érdekelheti. A külföldi kiadókkal és fordítókkal való levelezés révén érzé-kelhetővé válik, hogy annyi jószándék, baráti igyekezet és kritikai érdeklődés (például Gabriel Marcelé) ellenére sem tudta elfoglalni az őt méltán megillető helyet az európai irodalmi köztudatban.

Végül a gyűjteménynek arról a rétegéről, ami miatt komoly veszteségnek érzem, hogy Németh Lászlónak az ismeretlen levélírók soraira adott válaszait nem sikerült teljes mértékben felkutatni. Ebben a levélfolyamatban is nyomon követhető, hogy az öregedő író esztétikai nézeteivel és az írói erkölcsről vallott felfogásában hogyan hajol egyre közelebb Tolsztojhoz, s mivel kialakult benne az a meggyőződés, hogy itt a föl-dön kárhozunk el ebben az istenét-vesztett világban, az író legfőbb kötelessége, hogy műveivel a „hogyan éljünk”? kérdésére adjon morálisan hiteles és követhető választ. *Életreceptet*. E nélkül ugyanis, Németh László felfogása szerint, aminek hangot is ad levelezésében, „az írás jellemrontó pálya”. S azok a névtelen olvasók, főként a vidéki Magyarország népe, tanárok, református papok és papfeleségek, körorvosok, könyvtá-rok, szegény életük keresztjét zokszó nélkül cipelő háziasszonyok, miközben az író-hoz eljuttatott leveleikben igen gyakran életük legbensőbb gondjait vetik spontánul felfakadó életgyónásként papírra, határozottan kéri is – és egyik-másik írás kapcsán szeretetteljes, de szigorú kritikát gyakorolva olykor – számon is kéri Németh Lász-lón, mint a lélek szabadon választott világi orvosán ezt az életreceptet. Az ilyen leve-lekre adott válaszok hiányoznak részben ebből a rétegből, amelyben különben mint egy „roman trouvée”, talált regény megmaradt fejezeteiben valamiképpen az *Égető Esz-ter* regénye, az ötvenes-hatvanas évek vidéki Magyarországnak a száz és száz kéztől származó közös regénye íródik tovább.

A gyűjtemény vissza-visszatérő szövege Németh Lászlónak az a fogadkozása, hogy leteszi a tollat, mert részint a betegség, részint az érzékeny írói természet számára elfogadhatatlan irodalompolitikai kezelésmód következtében „a publikálástól visszahúzódok”, „megszűntem író lenni”, s „többé nem adok ki kéziratot a kezemből”. Első olvasásra megmosolyogtató fogadkozás, hiszen főként a hatvanas évek elejétől kezdve áradnak a Németh László-művek újabb és újabb kiadásai, köztük új munkák is, zajlanak a régi és új színdarabok zajos sikerű bemutatói, elindul két kiadó összefogásával életművének gyűjteményes kiadása, ahol az egyik kötet előszavában keserű öngúnnyal így beszél magáról, mint színpadi szerzőről: „- A nagy író találkozik egyik darabom főszereplőjével. – Hová még? – kérdi az. – I. E. bemutatójára. – Holnap meg a Németh Lacié lesz. – Hogyan, nem tegnap volt? – Nem, holnap lesz. – Hát nem mindennap van?” – Itt jegyzem meg, hogy a Németh László-levelezés bizonyos motívumait érzelmi hangoltságtól függően ki-kí másként értelmezheti, s ítélheti meg; de hát ez az egész Németh László-jelenségre érvényes mindmáig... Mert mindeközben az életműkiadásból Németh László életében csupán a számára legfontosabbnak tartott, s legtöbbet bíralt részt, a *Sorskérdések* anyagát nem engedték megjelentetni, amely „alig egyhuszadát alkotja munkásságomnak – vallja a posztumusz kötet előszavában –, de noha teljesen hozzáférhetetlenek voltak, az elmúlt három évtizedben többet foglalkoztak vele, mint a többivel együttvéve. Méltányos hát, hogy összegyűjtött műveim végén ezek is az olvasók szeme elé kerüljenek, s néhány szóban én is elmondjam, mi az, amiben hittem szerint igazam volt, s mi, amiben tévedtem.” A kor irodalompolitikája azonban egészen másként gondolkodott a méltányosság fogalmáról. Az *Iszony* a rendszerváltásig kilenc kiadásban látott napvilágot, de nem kerülhetett színpadra a *Harc a jólét ellen* satírája, nem kerülhetett az olvasóközönség szeme elé az *Életmű szilánkokban* két testes kötetének az anyaga, s benne *Ha én miniszter lennék* (Levél egy kultúrpolitikushoz), amelyben a nevelő Németh László legfontosabb elképzelései összegződtek a magyar művelődésügyet illetően, miközben írói világának egyes megfogalmazásai és metaforái a kor vezető politikusainak a beszédeiben és párthatározatokban is helyet kaptak. Ennek a Swift tollára méltó hermeneutikai ambivalenciának (hogy tudományosan fogalmazzak) a tünetei is bőszsággel kiütözköznek a levelezés anyagában. A magyarázat kézenfekvő: Németh László, ahogy egyik levelében kifejti, „a hiányzó nemzeti tudat megszövést” tekintette legátfogóbb írói feladatának, ezért érthető módon folyamatosan tapasztalnia kellett, hogy „fennmaradásunk gondjaitól szenvedni, azokra célozni is: nacionalizmus. A nacionalizmus szóval olyan visszaélés folyik, amely fölér egy nemzeti idegbénulással”.

Ez a tapasztalat tette minden külső siker ellenére reményvesztetté Németh Lászlót 1956 után sajksodi certóságában, egészen haláláig. Bekerítettségét, magára maradását, ahogy ez leveleiből is kitűnik, teljesnek érezte, mert a hivatalos irodalompolitika éber gyanakvása mellett félelmetesen éleslátó diagnosztaként pontosan érzékelt az is, hogy hívei táborában milyen sok „szájhazafi” található, hogy Széchenyi szavával éljek, s mennyi Babarczy alezredes dörgölődik hozzá, a „Laci bácsihoz”, hogy a Széchenyi darabból vett metaforával szóljak. Egy hónappal a „testvéri tankok” prágai bevonulása után írta egy költő özvegyének Sajksodról a következő sorokat: „Abban, amivel biztat, sajnos nem bízhatok, sőt ha őszinte akarok lenni, épp annak a bizonyos népi-szocialista értelmiségnek a véleménye, viselkedése az, ami miatt a magyar irodalomból, vagy ami az eszemben egyet jelent ezzel, a magyarságból kizártnak kell tekintenem magam. Mert hiszen azokat, akik erre a kizárásra a parancsot megadták s mostanában egyre

ügyesebben és nyomósabban szorgalmazták, meg lehet érteni: én valóban a magyar irodalom emancipációjáért is küzdtem; s az ő értéktiszteletük egy-egy reflexe, időnkénti alibi-bizonyításuk serkentő is lehetne; azonban azokat, akiktől Maga az én felmentésem, igazolásom várja, s akik az én tapasztalatom szerint nyílt kárörömmel, a legjobb esetben sunyi büntudattal asszisztálnak ennek a parancsnak, csak abban az esetben tudom megérteni, ha a művészet elvesztését, lesöpörését nem tekintik a népüket ért veszteségnek.” – Szeizmográfként érezte meg továbbá a borúlátó spengleri prófécia fokozatos térhódítását is a magyar életben, az új évszázad Faustjainak, „egy tisztán praktikus, messzire tekintő, kifelé irányuló tevékenység tipikus alakjainak” feltartóztatathatatlanságát. Ez a jövő, melynek azóta átléptük a küszöbét, a reformközgazdászoké, a bankároké, a média VIP-sztárjaié, amely Spengler és Németh László szerint „civilizáció kultúra helyett, külső mechanizmus a benső organizmus helyett, az intellektus, mint lelki kövület az elhaló lélek helyett”. Vagyis tegyük hozzá: globalizáció és chip, haza és neuron helyett, számítógép szürke agysejtállomány helyett.

Ez a globális reményvesztettség, írói léte értelmetlenné válásának a gyötrelmes hite azonban nem kezdte ki az írói magatartás éthosszáról vallott, s a Tolsztojével hajszára egyező meggyőződését, hogy tudniillik az írás „erkölcsi elfoglaltság”, mert az élet igazi lényegét az erkölcsi erőfeszítésben vélte ő is fölfedezni, s ennek a parancsa, kötelezettsége tökéletesen független attól, hogy van-e az életnek értelme, vagy nincsen. „Nem azt kell kérdezni – jegyezte föl naplójába halála előtt egy hónappal Tolsztoj –: miért élek, hanem azt, hogy mi a teendő...” S hadd tegyek ide egy Németh László-idézetet is abból a levélből, amit a nyírmeggyesi református papnak küldött: „A művészetben a halálraítéltek mellé állni, a múlt hibáit, de szépségeit is a végzet árnyékában mutatni be – kifizetődő ’rosszra játszás’. Csehov, Proust, Faulkner, Lampedusa – s még ki mindenki bizonyíthatja.” Ez következik abból az életreceptből, amit a maga számára is, és minden hozzáforduló olvasó számára fölírt, s amit egyik kései levelében igen egyszerűen így fejezett ki: „Az erkölcsi harcnak a legmostohább körülmények között is van értelme, méltósága.”